

Ələddin Məlikov,

**f.f.d., dos.,
Ail-nin müəllimi**

Tarixi biliklər məcmusu olan idrak və onun istiqamətləri, insan hissələri, qavrayış, təsəvvür və onların müasir ictimai həyatdakı əksinin tədqiqi, həm də “müsləman idrakı” anlayışı İslam fəlsəfəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Müxtəlif alimlər – Ət-Tirmizi, Əbu Əbdullah əl-Haris, Əbu Əbdullah əl-Qurtubi, İbn Həcər əl-Əsqalani və başqalarının bu mövzuya xüsusi yanaşmaları olub. Bu məsələ ilə əlaqədar olan mötəzililər, ismaililər, mistisistlər (sufilər), işraqilər, həmçinin Şərq peripatetizminin ardıcılları varlıq, bilik təlimləri, nəfs və qəlb-in ölməzliyi və idrakın əsas elementi olan təcrübə haqqında özlərindən sonra qiymətli fikir xəzinələri qoymuşlar. Bu da müasir tədrisdə vacib yer tutur. Məqalədə “idrak fəlsəfəsi” anlayışına nəzər salınıb, onun yaranması, əhəmiyyəti, canlı və cansız təbiətdəki əksi, istiqamətləri və fərqliliyi ilə əlaqədar fikirlər şərh edilib, müasir islamşünaslıqda bu anlayışın tədrisində istinad ediləcək məqamlara diqqət yetirilib.

Bu məqsədlə araşdırmada “idrak – beynin xüsusiyyətidir”, “cansız təbiətdə idrakın əksi”, “canlı təbiətdə idrakın təzahürü”, “idrakın istiqamətləri”, “idrak dəyişkənliyi” kimi məsələlərə, həm-

Müasir islamşünaslıqda idrak məsələləri

çinin “Dərk necə yaranıb?”, “İdrakın mahiyyəti nədir?” və bu səpkili digər suallara Şərq-Qər q fəlsəfi görüşlərinə nəzərən diqqət yetirilərək problemin həllinə cəhd göstərilib. Qərb alimləri – B.Spinnoza, P.A.Holbax, Didro, J.B.Robine, E.Ş.Braytmen, H.Patnem və başqalarının fikirlərinə əsasən, beyin xüsusiyyəti olan idrakın mahiyyəti insan zəkasının gücü, möhtəşəmliyi, onun canlı təbiətdə əksi, materiyanın əsasını təşkil edən təzahür xüsusiyyətindən inkişaf edən bioloji təzahürdür. Zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilən İslam fəlsəfəsində dini idrak ilə birgə, həm də dünyəvi və real düşüncə mövcud olmuşdur. Bu axın yeni dövrün tələbi ilə müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq, nəinki Şərq, həm də dünyaya öz təsirini göstərmişdir.

İnsan zəkasının gücü möhtəşəmdir. Həyatımızda olan əşyalara nəzər saldıqda, hər birinin əmək və insan düşüncəsinin, onun yaradıcılığının məhsulu olduğunu anlarıq. Evləri, sənaye müəssisələrini, dəmir yollarını, avtomobilləri, təyyarələri, telefonu və müasir rəqəmsal texnologiyaları insan ərsəyə gətirmişdir.

İnsanlar yeni bitki növləri yetişdirib, ev heyvanlarının cinsini mükəmməlləşdiriblər. İnsanlar təbiətdə mövcud olmayan möcüzəvi yeni materiallar yaradıblar. Onlar külək enerjisi, su-elektrik, atom gücünü tədqiq edərək, Yer kürəsinin görünüşünü dəyişiblər. İnsanların inşa etdikləri yollar dünyaları birləşdirib, çaylar məcrasını dəyişib, susuz səhraların qumu geri çəkilib.

“İdrak fəlsəfəsi” anlayışına nəzər

Müasir dövrümüzdə insan uzaq ulduzlara qapılar açdı. Yer kürəsinin süni peykləri, kosmik raketlər, avtomatik stansiyalar kainatın sakinidir. Möcüzəli Veneraya kosmik yol açıldı. İnsanın kosmosda peyda olması (Qaydukov, Ö. 1962, s.3), süni zəka və robotların ixtirası bütün söylədiklərimizə sübutdur.

Nailiyyətlər heyranedicidir. Niyə insan təbiət üzərində böyük hakimiyətə malikdir? Müəyyən mənada bu, idrakla əlaqədardır. İdrak vasitəsilə insanlar ətrafındakıların bir sıra gizli sirlərini açıqlayır. İnsan atom dünyasına nəzər yetirib. O, mürəkkəb kimyəvi birləşmələrin qanunlarını mənimsəyib, canlı orqanizmlərin inkişaf qanunlarını öyrənib. İnsan ağı kainatın ən dərin qatlarına daxil olub. Bütün bunlar sayəsində insanlar təbiət qüvvələrini özlərinə tabe ediblər.

Əvvəldə də qeyd etdik ki, idrak sayəsində insanlar bir sıra təbiət sirlərini mənimsəyiblər. Heç də asan sual olmayan idrak nədir? Elm üçün bu sual mürəkkəb olsa da, nəticədə bu sirr də açıqlanıb.

İdrak – beynin xüsusiyyətidir

İdraka kamil baxış zamanla formalaşır. Bu sual gərgin işlənilməyə məruz qalmış və qalmaqdadır.

Bəzi filosoflar hesab edirlər ki, idrak insanla əlaqədar deyil. O, digər dünyada tamamilə müstəqil olaraq mövcuddur və daimidir. Belə filosoflar şüurun bütün mövcud olanları və ətraf aləmdə olanları yaratdığına güman edirlər.

Digər qrup filosoflar isə idrakın insanla əlaqədar olduğunu etiraf edirlər, lakin onun insan cisminin bu və ya digər orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadığını düşünürlər (Qaydukov, Ö. 1962, s.4). Onların düşüncəsinə əsasən, bu, mənəvi qəlbədən asılıdır. Belə qəlbi ölməz hesab edən alimlər onun insanın dünyaya gəldiyi andan cisminə daxil olduğunu və həyatıboyu ona rəhbərlik etdiyini iddia edirlər. İnsan dünyasını dəyişəndə isə belə qəlb cismi tərk edir.

Bəs qəlb nədir? Bu suala filosoflar hər zaman dəqiq cavab verə bilmirlər. Bu səbəbdən, cavabı onlar dində axtarırlar. Din isə iddia edir ki, Yaradan ilk insan olan Adəmin bədənini “torpaq”dan (gildən?) yaradıb və ona “canlı qəlb” “üfürmüşdür”. Bəzi filosoflar insan idrakını məhz belə izah edirlər. Nümunə üçün Amerika filosofu E.Braytmen idrakın insana Yaradan tərəfindən bəxş edildiyini söyləyir.

Filosofların belə baxışları ideolojidir və mənəviyi etibarilə doğru deyildir. Belə düşüncəli idealist filosofların baxışları idrakın ilahi yaradılışı ilə çulğalaşır və bu qacılmazdır. Axı idealistlər idrakın materiya və insan beyni ilə əlaqəsini inkar edirlər.

Marksist-leninçi fəlsəfəyə əsasən, idrak birbaşa materiya ilə əlaqədar və onun xüsusiyyətidir. Belə baxış materialistik adlandırılır (Qaydukov, Ö. 1962, s.5).

Materiyanın xüsusiyyəti nədir? “Xüsusiyyət” dedikdə bizi əhatə edən dünyanın hansı təzahürünün bu və ya digər tərəfini nəzərdə tuturuq? Əşyanın xüsusiyyəti həmin əşyanın digər əşyalara olan münasibətində təzahür edir.

Hər bir əşya və təzahür özünə-xas xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, kimyəvi element olan xlor bozuntul-sarı rəngdədir, boğucu qoxuludur, yandırıcı xüsusiyyətlidir və s. Qızıl isə sarımtıl rəngdədir, əridilməyə münasibdir və s.

Əşyaların xüsusiyyəti müxtəlifdir. Onlardan bəziləri vacib, zəruridir, digərləri isə ikincidərəcəlidir, əhəmiyyətsizdir. Bəzi xüsusiyyətlər daimidir və bütün şərtlərdə mövcuddur. Digərləri isə yalnız əşyaların inkişafı mərhələsində və ya müəyyən şərtlər müqabilində yaranır.

Beləliklə, idrak da bu qəbildəndir. Onun bütün materiya və ya onun bir hissəsi olduğu mübahisəlidir.

XVII-XVIII əsrlərin bir sıra materialistləri idrakı əbədi və materiyanın ayrılmaz hissəsi hesab edir-

dilər. Onlar güman edirdilər ki, bütün cismlər (yalnız insan, heyvanlar, bitkilər və cansız təbiət) idraka malikdir. Hollandiyalı materialist B.Spinoza (XVII əsr) hesab edirdi ki, idrak – materiyanın ayrılmaz hissəsidir (Qaydukov, Ö. 1962, s.6). Fransız materialisti J.B.Robine (XVIII əsr) isə “həssaslıq” xüsusiyyətini təbiətdəki bütün mövcudata – daşlara, bitkilərə, heyvanlara, insanlara aid etsə də, onun müxtəlif olduğunu vurğulayır (“həssaslıq” dedikdə o, düşüncənin bu və ya digər xüsusiyyətini nəzərdə tuturdu).

Materiyanın qəlbə malik olması barədə təlim hilologizm adlanır. Bu təlimlə razılaşmayan Y.Qaydukov onu səhv adlandırır. O, daş və bitkinin şüura malik olmadığını yazır.

Bəs niyə filosoflar belə düşünürlər?

Təbiətşünaslıq elmi XVII-XVIII əsrlərdə yetərli qədər inkişaf etməmişdi. Engelsin də qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə hələ bələkdə olan biologiyada bitki və heyvanat aləmi cansız təbiət qanunlarına əsaslanaraq tədqiq edilirdi.

Səbəb isə yalnız bu deyildi. Ötən əsrlərin materialistləri bütün əşya və təzahürləri əbədi və dəyişməz olaraq araşdırırdılar. Məhz bunun nəticəsində onlar materiyanın inkişaf etdiyini və müəyyən mərhələdə idrakın yarandığını anlamırdılar.

Həmin dövrün digər materialistləri – P.A.Holbax, D.Didro və başqaları qeyd edirdilər ki, idrak yalnız “nizamlı varlıqlar”a xasdır. Bu fikir ehtimal olaraq qalırdı və elmi əsası yox idi (Qaydukov, Ö. 1962, s.7).

Dialektik materializmə əsasən, idrak – bütün materiyanın deyil, yüksək təşkilatlanmış materiyanın xüsusiyyətidir. Cansız təbiət, bitki

və heyvanlar aləmi idrakın heç bir xüsusiyyətinə malik deyil. Yalnız insanın idrakı aydın təzahürlüdür.

Elm müəyyən edib ki, insanın idrakı xüsusi orqan olan beyinlə əlaqədardır. Beyin – insan cisminin bir hissəsidir. O, digər orqanlara nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu, xüsusi təşkilatlanmış materiyadır. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrin məşhur rus alimi İ.M.Seçenov (1829-1905) beyni “dünyanın ən möcüzəvi maşını” adlandırır.

İnsanın dərki fəaliyyətində beynin böyük yarımkürələri həlledici əhəmiyyətə malikdir. Beyində 14-dən 16 milyarda qədər müxtəlif sinir birləşmələri mövcuddur. Beyin qabığı çoxsaylı döngələr və yollardan ibarətdir. Bunlar da öz növbəsində, özünəməxsus rola malik müxtəlif çoxsaylı sahələrə ayrılır.

Bu səbəbdən də beynin təpə hissəsinin zədələnməsi sayəsində insan görmə, gözlər kənarındakı zədələnmə sayəsində isə eşitmə qabiliyyətini itirir. Alın hissədə isə nitq və düşüncə mərkəzləri yerləşir. Onların fəaliyyəti pozulduqda insan danışmaq və düşünmək qabiliyyətlərini itirir. İnsan beynində onun hərəkətlərini idarə edən sahələr vardır (Qaydukov, Ö. 1962, s.8). Baş beynin böyük yarımkürələrindəki müxtəlif bölmələr zərif ixtisaslaşmaya malikdir.

İdrakın materiyasının mürəkkəb quruluşlu parçası – beyinlə əlaqəsi necə sübut olunur? Bu, insan təcrübəsi ilə təsdiq edilir. Əslində, heç kim və heç nə idrakı görməyib. Gündəlik həyatda insanlar (xüsusilə tibb işçiləri) əksər hallarda dərkinə qeyb etmiş insanlarla rastlaşırlar (məsələn, ürəkkeçmə və ya narkoz zamanı). Biz isə idrakın tamamilə sərbəst, yəni insan beyni olmadan mövcud olması halı ilə rastlaşmamışıq.

Çoxsaylı faktlar tamamilə əks fikirlər söyləyir. İnsan dünyasını dəyişəndə onun idrakı yox olur, yəni hər hansı zədə və ya xəstəlik zamanı beynin normal fəaliyyəti pozulur. Həmin anda insan idrakı da zədələnir. Əgər müalicə sayəsində onun normal fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olsa, xəstənin idrakı da aydınlaşır.

Buradan belə bir nəticə hasil olur - idrak insan beyni ilə əlaqədardır. Bu, insanın baş beyninin fəaliyyətinin məhsulu və xüsusi təşkilatlanmış materiyasının xüsusiyyətidir. Beyin isə idrak orqanıdır. F.Engels bu barədə yazırdı:

“Bizim idrak və düşüncə yüksək həssasiyyətli olaraq bilinsə də, əslində maddi və cismani orqan olan beynin məhsuludur” (Qaydukov, Ö. 1962, s.9).

Beləliklə, idrakın materiyadan ilkin olaraq ayrılığını iddia edən idealistlər haqlı deyillər. İdrak öz daşıyıcısından ayrı və müstəqil mövcud ola bilməz. O, materiyadan ayrılmazdır. K.Marks yazırdı: “Düşüncəni düşünməyə malik olan materiyadan ayırmaq olmaz”.

Biz müəyyən etdik ki, idrak beynin və təşkilatlanmış materiyasının xüsusiyyətidir. Bəs o, necə yaranıb?

Bəlkə o, heç yaranmayıb? Bəlkə də o, daim materiyaya aid olub? Elm aydın edib ki, idrak materiyanın uzunmüddətli inkişafından yaranıb. Yer kürəsində cansız təbiətin canlı təbiəti yaratdığı şərtlərdən milyonlarla illər ötüüb. Daha sonralar isə canlı təbiətdən düşünməyə malik varlıq – insan yaranıb. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsaslandıraraq bəzi filosoflara əsasən:

– idealizmin və dinin əksinə olaraq dialektik materializm idrakı yüksəktəşkilli materiyanın xüsusiyyəti olaraq araşdırılır;

– cansız materiyaya idrakın heç bir elementinə malik deyil (bitki və heyvanlar idraksızdır, yalnız insanda idrak aydın təzahür edir);

– idrakın yaranması möcüzə və ya təsadüf deyildir. Materiyada onun yaranması üçün imkanlar mövcuddur. Materiyaya əksedilmə xüsusiyyətlidir. Onun inkişafı və təkmilləşməsi sayəsində idrak yaranıb;

– sadə əksedilmə cansız təbiətdəki varlıqlara da xasdır. Bu, xarici təzahürlərə müvafiq tərzdə cavab vermək bacarığında özünü göstərir. Bu müddətdə iz, möhür, hətta təsir bitdikdən sonra da müəyyən vaxt ərzində qalmağa davam edir;

– həyatın yaranması ilə əksedilmə daha mürəkkəb hal alıb. Əksedilmə canlı orqanizmlərin mövcudluğunun zəruri şərtidir. Həyat formalarının çətinləşməsi əksedilmə fəaliyyətinin təkmilləşməsi ilə nəticələnib (belə hal özünü heyvanlarda büruzə verir);

– insanda idrak tədricən yaranıb. Bu prosesdə əmək, daha sonra isə nitq həlledici rol oynayıb. Düşüncə yarandıqdan sonra insan idrakı formalaşdı. Düşüncə – insan dərkinin başlıca formasıdır, o yoxdursa, idrak da yoxdur;

– idrak – həqiqət əksinin ali formasıdır. Onun mahiyyəti fizioloji, elektromaqnit və ya digər proseslərdə deyil, ətraf dünyanın əksindədir. İdrak – real həqiqətin surəti, obrazıdır. O, formasına əsasən subyektiv, məzmununa əsasən obyektivdir. İdrak obyektiv dünyanın subyektiv obrazıdır;

– insan idrakına əksedilmənin bütün formaları daxildir: düşüncə, diqqət, hissiyyat, səbiretmə, qa-

vrama və təsəvvür. Bu psixi təzahürlərin hər biri özünəməxsusdur. Lakin bütün bunlar xüsusi mövcudluğa malik deyil və bir-biri ilə əlaqədə olaraq bütöv bir tama aiddir. Bu səbəbdən də idrak həqiqətin əksinin tam və vahid prosesidir;

– insanlar yalnız ətrafında olanlara münasibəti düşünür, onlar həm də özlərinə, fəaliyyətlərinə idrakla yanaşırlar, yəni onlar davranışa nəzarət edən özünüdərkə malikdirlər;

– insanların dərki daim dəyişir. Bu dəyişikliyin əsasını ictimai təcrübə təşkil edir. İctimai münasibətlərin xarakteri idraka böyük təsir edir. İnsanın ictimai təsərrüfat sistemindəki yeri onun dərkini formalaşdırır.

Qədim dövrdə idrak nəzəriyyəsinin yaranması

Cəmiyyətin ilkin yaranma mərhələsində ibtidai insan ətraf aləmlə, onu idarə edən qüvvələrlə, müxtəlif təbiət təzahürlərinin ya-

ranma səbəbi, gecə və gündüz, fəssillər, sağlamlıq və xəstəlik, yuxu, ölüm və s. məsələlərlə maraqlanırdı.

Bütün bunları izah etməyə çalışan insan bunların fəvqəlvüvvə tərəfindən idarə edildiyi qənaətinə gəlmiş və dünyada bədxah və xeyirxah ruhların məskən saldıkları ehtimalına gəlir. Bu qavram sonralar müxtəlif fəlsəfi sistemlərdə ümumiləşdirilib. Dinin isə bütün bunlardan ayrı mövcudluğunu söyləmək isə əsassızdır. İlkin əmək fəaliyyətində insan əşyaların sadə xüsusiyyətlərini anlamağa çalışırdı. Əgər insan dini dünyagörüşünü əldə rəhbər tutardısı, o, ətraf dünyaya uyğunlaşa bilməz və məhv olardı.

İdrakın yaranması möcüzə və təsadüf deyildir. O, materiyanın digər, daha sadə xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı. İnsan idrakı canlı orqanizmlərin ətraf mühitlə bioloji əlaqəsinin sadə formalarından yaranıb (Qaydukov, Ö. 1962, s.10).

Bu inkişaf cansız materiyada müəyyən imkanların yaranması sayəsində baş verib. Məsələ bundadır ki, materiya vacib xüsusiyyətə – əksedilməyə malikdir. Məhz materiyanın inkişaf mərhələlərində əksedilmənin daim təkmilləşməsi sayəsində idrak yaranıb (Qaydukov, Ö. 1962, s.11). Bəs əksedilmə nədir? Canlı və cansız təbiətdə o, necə təzahür edir?

Cansız təbiətdə əksedilmə

Təbiətdə bir cisim digərindən təcrid halda deyildir. Dünyada hər şey bu və ya digər halda bir-biri ilə əlaqəlidir. Hər bir bədən digər əşyaların təsirinə məruz qalır və özü də ətraf mühitə təsir edir. Məsələn, dəniz kənarındakı daş Günəş işığına, küləyə, yağışa, dəniz dalğasına, temperatura və digər təsirlərə məruz qalır və dəyişir. O, getdikcə dağılır. Bununla yanaşı o, torpağa təzyiq edir və onu sıxlaşdırır. Beləcə bir-biri ilə təmasda olaraq təbiətin digər yaradılışları müəyyən əlaqədədir.

Varlıqlar arasındakı qarşılıqlı təsirin təzahürlərindən biri də əkse-

dilmədir (Qaydukov, Ö. 1962, s.11). Əksedilmə daim iki və daha artıq bədənə qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu zaman bir tərəf təsir göstərir, digər tərəf təcrübə edir. Ətraf mühitin təsirinə məruz qalan bədən belə təsire daim cavab verir (reaksiya göstərir). Məhz bu cavab (reaksiya) əksedilmədir. Beləliklə, ümumi görünüşü etibarilə əksedilmə xüsusiyyəti – maddi cisimlərin xarici təsirlərə cavabvermə bacarığıdır.

İki növ əksedilmə mövcuddur. Bunlardan birincisi, bədənə təsire məruz qalması və müəyyən dəyişikliyi sayəsində təzahür edir. İkincisi, möhür – izdir. O, hətta onu yaradan təsir bitsə də, müəyyən müddətə də mövcudluğunu qoruyur. Buna misal göstərək. Hansısa metal maqnitlə təmas edir. Ona maqnitin güc xətləri təsir edir. Bunun nəticəsində həmin əşya maqnitləşir. Məhz belə maqnitləşmə möhür – izdir.

Təbiətdə çoxsaylı əşyalar vardır. Onların hər biri keyfiyyət xüsusiyyətinə malikdir. Bu, əksedil-

mədə özünü göstərir. Məsələ bundadır ki, əksedilmə xarici təsirlərdən asılı deyildir. O, bədənə daxili vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən də müxtəlif əşyalarda əksedilmə müxtəlifdir.

Bununla da atmosfer dəyişikliklərinin təsiri ilə daş üzərində izin yaranması zəif baş verir. Möhürün özü də aydın görünür. Təbiətin xüsusiyyəti, daşın daxili vəziyyəti budur. Digər halda isə möhür-iz təsvir edilənin sürətini əks etdirməyə qadirdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.12).

Xüsusi vurğulanmır ki, əksedilmə əşya mövcud olandan asılı deyil, möhür-iz isə həmin əşyadan asılıdır. O, əşyanın təsiri nəticəsində yaranır.

İnsan təbiətə xas olan əksedilməni öz məqsədlərində geniş tətbiq edir.

Buna parlaq misallardan biri termometrdir. Bu əşyanın təsiri qızdırmanın artması ilə tərkibindəki maddələrin bir qədər genişlənməsi, qızdırmanın soyuması ilə yığılmasındadır. Qızdırma yüksək

olduqda şüşədəki maye yüksəlir, qızdırma endikdə isə maye aşağı düşür. Barometr, voltmetr və digər alətlər də belə prinsiplə düzəldilib və ya foto istənilən əşyadan Günəş işığını əks etdirir. Foto çəkərkən belə əşyalar fotoaparatin obyektivindən keçir və kameranın arxa hissəsinə düşür. Həmin hissə işığa həssas olan emulsiya ilə örtülüb. İşıq şüalarının təsiri ilə onda dəyişiklik yaranır. Nəticədə fotoqrafik hissədə əşyanın təsviri yaranır. Sonradan həmin əksin üzə çıxması üçün onun qalıcılığının saxlanması təmin edilir. Beləliklə, şəkildə də əksedilmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır (Qaydukov, Ö. 1962, s.13). Digər əlaqə vasitələrində (telefon, radio və s.) də əksedilmədən istifadə edilir.

Canlı təbiətdə əksedilmə

Yer kürəsində həyatın yaranması əksin yeni formasıdır və əksedilmənin sadə formalarından mürəkkəbə bioloji keçidlə əlaqədardır.

Bitkilər ətraf təsirlərə həssasdır və işıq, havanın temperaturu, nəmliyə reaksiya verir. Bu, bioloji əksedilmənin nəticəsidir. Heyvanlar aləmində əksedilmə daim təkmilləşir. Bu canlılar aktiv həyat tərzini keçirirlər. Onlar eyni yerdə qalmır, yemək axtarmaq, soyuqdan qorunmaq, yuva qurmaq üçün hərəkət edirlər, sinir sistemi vasitəsilə ətraf mühitlə əlaqə yaradırlar. Heyvanların ətrafdakı qıcıqlandırıcılara reaksiyası sinir sistemi vasitəsilə yerinə yetirilir və bu, refleks adlanır. Müxtəlif heyvanlar fərqli sinir sisteminə malikdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.19). İnsanın meymundan yarandığını iddia edən təkamülçülərə görə, insanabənzər meymunun düşüncəsi sonradan insan idrakının yaranmasına bioloji təkan vermişdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.27).

Beləliklə, materiyanın inkişafı ilə əksedilmə daim təkmilləşib. Y.Qaydukov qeyd edir ki, heyvanlarda bu hal idraksız, insanda isə həqiqətin əksi formasında şüurlu şəkildə baş verir (Гайдуков, Ю. 1962, c.27).

Epistemologiya və məntiq fəlsəfəsi tədqiqatçısı Hilari Patnemin (1926-2016) sözləri ilə ifadə etsək:

“Mən analitik fəlsəfəni metafizik olduğu üçün tənqid etmirəm. Mən metafizika ilə mübarizə aparmıram. Mən analitik fəlsəfə problemini mənasız görürəm. Fəlsəfə yeganə sübut deyil və sübutlar analitik tərzdə olmamalıdır. Kyerkeqorun şəxsi sübutları olsa da, analitik filosoflar onu qəbul etmirlər. Vitgenşteyndə də belədir: onun müddəaları pedaqoji xarakterlidir, onların məqsədi oxucuya nəyisə izah etmək deyil, oxucunun şəxsi qənaətlərini etməyə məcbur etməkdir. Fəlsəfənin əsl təyinatı da məhz budur” (Putnam, H. 1999. The Threefold Cord: Mind, Body, and World. New York: Columbia University Press. ISBN 978-0-231-10286-5., s.2).

Müsəlman idrakında etika

Qeyd edilən problemin açıqlanmasına yönələn tədqiqatlara əsasən, üç istiqamət müəyyən edilib:

1. Yaradan və insan.
2. İnsan və insan.
3. İnsan və batini (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. с.51).

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamətin izahı ilə əlaqədar “Yaradan və insan” konsepsiyası çərçivəsində “Ağa və qul” anlayışı irəli çıxır. “Qul” dedikdə hər kəsin idrakında xoşagəlməz və neqativ hisslər yaranır. Hər bir kəs “qul idrakı”nın nə olduğunu dərk edir və ondan azad olmağın zəruriliyini anlayır.

İslam mədəniyyətində isə bu, belə deyil. Bir sıra tarixi və sosial

amillərlə əlaqədar olaraq İslam qul əməyini tanıyırdı və ondan imtina etmirdi. Qullar müəyyən hüquqa malik idilər və hədislərdə də qeyd edildiyi kimi, müsəlman idrakında yer alan bu qavram qulun azad edilməsi şəklində də mövcud olub. İslam hüququnda məhz bu anlayış geniş yayılıb.

İnsanla Yaradanın münasibəti anlayışında insan, sadəcə, qul deyil, o, Allahın quludur. Bununla əlaqədar olan mövcud müsəlman adlarında (Abdullah, Abdussalam, Abdunasir) birinci hissədəki “əbd” sözü “qul” mənasını verir. Beləliklə, İslamın insan təbiətinə baxışında insan Allahın quludur.

Ərəb sözü olan “əbd” “qul” mənasındadır, qul isə “itaətkar” anlayışını bildirir və bu iki anlayış bir-birini izah edir. Yəni İslam düşüncəsində Rəbbinə itaət edən insan aciz deyil, qalib olaraq xarakterizə edilir. Sadə dillə ifadə etsək, çalışmaqdan qaçan insan heç bir nemət əldə etmir. Yaradanın istəyinə tabe olub, heç bir əmək sərf etməyən şəxs onun hökmdarı olan Yaradandan nemət gözləməməlidir.

Qeyd etdiklərimizlə əlaqədar “dünya və din” və ya sufilikdə əksini tapan “ubudiyə” ilə “rububiyyə” anlayışları da uyğunluq təşkil edir.

Bundan əlavə, İslam sistemində “Quran və sünnet”, “qiyas və əql”, “zahir və batin” mövzuları “Yaradan və insan” mövzusunun geniş açıqlamağa xidmət edir. İkincisi, “İnsanın insanla” münasibəti fikirlərinə keçid əlaqə. Burada bir insanın digərinə münasibəti dedikdə, biz yalnız birtərəfli deyil, həm də qarşılıqlı təsiri anlamalıyıq. Bununla əlaqədar müsəlman etikasında əksini tapan məntiq – “Özünə rəva bildiyin ən xoş işləri başqasına da rəva gör” prinsipini

əsas götürür. Burada ortağ ümumi-ləşmə və ya “şəxsi yekdillik” yaranır.

Müsəlman müəlliflər qəlb və ziyətini ifadə edən “əhval” və “əxlaq” anlayışlarını əsas tutaraq, nəinki insanların, həm də ümumi icmanın rifahına xidmət edən güzəştəgetmə və ya beynəlmilətilik şüarını vacib hesab ediblər.

Bundan əlavə, “örf” və “məruf” anlayışlarını şəxsi təcrübəsində sınaqdan keçirən müsəlmanlar təbii olaraq adi məişət hadisələri zamanı meydana çıxan mülayim xasiyyət və xoş rəftara riayət etməyə çalışırlar (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. с.60). Qurani-Kərimin “Əraf” surəsinin 199-cu ayəsində belə buyrulur: “Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz çevir!”. Ət-Tirmizi, Əbu Əbdəllah əl-Xaris, Əbu Əbdəllah əl-Qurtubi, ibn Həcər əl-Əskəlaninin əsərlərində “insaf”, “səbir”, “təvazökarlıq”, “hilm”, “əzm”, “əhv”, “şükür”, “təvəkkül”, “sidq”, “aman”, “ixlas”, “tövbe”, “qəzəb”, “riya” anlayışları ətraflı şərh edilib. Beləliklə, “insan və insan” məntiqi digərini anlama və “mən”i inkar etməyi (mənaə aid Məndən digərinin “Mən”inə keçid) anladır. Bu bağlılıq İslam mədəniyyətində çox ümdə məsələlərdəndir.

İndi isə “İnsan və batini” anlayışına nəzər salaq. “Niyyyət” və “əməl” bağlılığı İslam etik düşüncəsinə xas olan məna və təsirlərə malikdir. Bunlar bir-birindən ayrı ola bilməyən fundamental təzahürlərdir. Subyektivin əksinə olaraq, obyektiv səbəb əhd ilə nəticələnmə bilər. Yəni əsaslı səbəblərə əsasən həyata keçən hərəkət normativ hesab edilir. Niyyyət və əməlin olmaması anormal hal olaraq qəbul edilir və bunlar həm də “zahir” ilə “batin” münasibətini bürüzə verir. Qeyd edilən məsələ

ilə əlaqədar müsəlman-ərəb fəlsəfəsində “niyyətə bağlı olaraq yaranan əməl” düşüncəsi də mövcuddur (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. с.75).

İslam: tarix və müasirlik

İslam dininin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar nəticəsində üç əsas dünya dinindən ən gənc olan bu dinin daha əvvəl yaranan Yəhudilik və Xristianlıqdan müəyyən qədər təsirləndiyi söylənmə bilər. Bu dinin tezliklə yayılmasının səbəblərindən biri də onun sadəliyi və anlayışlı olmasıdır.

İlk ərəb fəthləri ilə insanların idrakına bir həqiqət aşılardı – ərəblər digər “kitab əhli”nə səbirlə yanaşır, anlayış göstərirdilər. Məhz bu hal nəticəsində Yaxın Şərqi bir sıra ərəzilərində üç səmavi dinin yeni mərhələdə mövcudluğu izlənilib. İslamın qəbulu nəticəsində vergilərin azaldılması şərtini anlayan yerli əhali zaman keçdikcə yeni dini qəbul edirdi.

İslam fəlsəfəsinin üç mərhələ – klassik və ya Orta əsr – VIII-XV əsrlər; son Orta əsrlər – XVI-XIX əsrlər və müasirlik – XIX əsrin II yarısı – XXI əsr) üzrə tədqiqi Şərqi fəlsəfəsinin mənaəvi ümumi idrakını və əhəmiyyətini açıqlayır.

İslamsünaslığın müasir tədrisində təbiiq edilən müəyyən proqramlara əsasən, bu dinin yaranması, imanın əsasları, Məhəmməd peyğəmbərin (s) həyatı, təlimi və bunlarla yanaşı, İslamda Allah, mələklər, müqəddəs yazı, peyğəmbərlər, qiyamət günü, İslamın beş rüknü, şəriət, İslam etikasını və bu dinin Yəhudilik və Xristianlıqdan fərqi izah edilir. Bundan əlavə, İslam ilahiyatının öyrənilməsi prosesində həm də İslamda olan əsas cərəyanlar – sünnilik, şiəlik, sufilik, ələvilik barədə məlumatların verilməsi tələblərin dini dünyagörüşünün artmasına xidmət edir.

Orta əsrlərdə intibaha uğrayan idrak fəlsəfəsi elmi-texniki tərəqqi, gerilikdən uzaqlaşma, ən əsası İslam islahatı ilə Qərb modelinin çulğalaşması sayəsində müasirləşib. Müasir islamşünaslıq elminin tədrisində müsəlman idrakını təzahür etdirən “nəhdə”, “neopozitivizm”, “insan fəlsəfəsi”, “Cüveyni təfəkkürü”nün tədrisdə tətbiqi günümüzün aktual problemdir. Müsəlman filosoflar əsərlərində iman və bilik, din və elmin vəhdəti strategiyasını əsas götürürlər.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, respublikamızda orta və ali təhsil prosesində İslam dininin Orta əsrlərdə yaranması, yeni və ən yeni dövrdə yayılması və inkişafı ilə əlaqədar məlumatların dəqiq və əsaslı dəlillərlə, həmçinin müasir avadanlıqların (elektron slaydlar və s. vasitələr) təqdimi fənnin tədrisini daha cəlbədicə edir. Şagird və ya tələbə idrakında qeyd edilən vəsiyələrin təsiri onun gələcək peşə fəaliyyətində özünü göstərməyə qadirdir.

Müasir İslam fundamentalizmi, modernizm və dinin yayılması məsələləri hazırkı tədris sisteminin olduqca vacib sahəsidir. Bu sahənin inkişafı ilə bir sıra tədbirlər planı çərçivəsində digər ali təhsil qurumları ilə yanaşı, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun fəaliyyəti ilə məxsusi olaraq seçilir. Qeyd edilən ali təhsil müəssisəsində müasir tələblərə müvafiq çap edilən tədris vəsaitləri və digər elmi-kütləvi tədbirlər islamşünaslığın həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verir. Hazırkı dövrümüzdə İslam dininin bir sıra problemlərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, o, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində önəmli mövqeyə malikdir və bu mədəniyyət nəinki Şərqi, həm də dünya sivilizasiyasına təsirini göstərməkdədir.